

KULTÚRA ÉS „TÖMEGKULTÚRA”

A korunkra jellemző kultúra kialakulását és fejlődését rendszerint kapcsolatba hozzák a tömegközlelési eszközök (mass media) és az általuk közvetített információrobbanás megjelenésével. A hírközlő eszközök közvetítette kultúrát általában „tömegkultúrának” nevezik, s ezen sajátos műveltségi típust értenek, más-kor a művelődés egyik szintjét, lépcsőfokát. Már előljáróban leszögezzük, hogy a kultúra jellege nem függ kizárólagosan, de még elsődlegesen sem az információ-gyűjtés és -továbbítás technikai eszközeitől, mint ahogy ez utóbbiak sem fejlőd-nek kizárólag a technológiai haladás immanens törvényei szerint, hanem fejlődé-süket, a történelem minden szakaszában, a hírközlés társadalmi szükségletei ha-tározzák meg. Amint egy korábbi írásunkban, Marshall McLuhan elméletével vi-tázva, kifejtettük (*Információ, kultúra, történelem. Korunk, 1971. 3.*), az informá-cióközlelés eszközei a termelőerők általános fejlődésének keretén belül, a társadalmi szükségletek hatására fejlődnek; a technológiai haladás az információközlelés új módjainak csupán lehetőségeit kínálja; valóra váltásuk mértéke és mikéntje nem technológiai okságon múlik, hanem bonyolult, végső soron társadalmi meghatáro-zottságú összefüggés-láncolaton. Abban igaza van McLuhannek, hogy a hírközlés eszközei befolyásolják a közlemények tartalmát, mivel nem minden eszköz egy-formán alkalmas bármilyen közlemény közvetítésére. Fontosabb azonban az, hogy a társadalom olyan hírközlési csatornákat fejleszt ki, amelyek a leginkább meg-felelnek közlendőinek, és ehhez a technológiai fejlődés felkínálta lehetőségeket aknázza ki. Valamely kultúra lényeges vonásai tehát nem függenek kizárólagosan a terjesztési eszközöktől — bár természetesen nem mentesek ezek befolyásától —, hanem meghatározzák a számukra legmegfelelőbb hírközlő eszközök kialakulását és használatát.

Hogy a modern tömegközlelési eszközök gyökeréig nyúljunk vissza: vajon Gu-tenberg korszakos találmányának indítékai csupán a technológiai fejlődésben ke-resendők? Nyilván nem. Új korszak kezdődik a kultúra történetében — és az egye-temes történelemben — a XIV—XV. század fordulóján. Az európai és különösen az olasz irodalom és gondolkodás humanista irányzatának kora ez, amelyben az európai történelem modern szakasza, a feudalizmus hanyatlása, a polgárság fel-törése kezdődik. A gondolat kitör a középkori skolasztika korlátai közül; egyete-mek és más művelődési központok létesülnek, szükségessé válik tehát a könyvekbe zárt tudás könnyebb és gyorsabb terjedésének műszaki megoldása. A jellegzetesen reneszánsz tudásszomj megnövelte az olvasók, könyvforgatók táborát. A guten-bergi találmány nem egyéb, mint válasz erre a konkrét, történetileg meghatáro-zott társadalmi igényre.

Gutenbergtől a mai rotációs gépekig a nyomdászat hosszú utat tett meg. E fejlődés rugói azonban nem rejlenek egyszerűen a műszaki találmányok belső lo-gikájában, hanem főleg azokban a társadalmi követelményekben és feltételekben, amelyek magát a technikai fejlődést kiváltották. Mi volna például az értelme a mo-dern nyomdatechnikának — amelynek célja többek között a nagy példányszám elő-állítása — egy túlnyomórészt írástudatlanokból álló társadalomban? A könyvek és

egyéb kiadványok tömeges nyomtatásának és terjesztésének modern módszerei abban a mértékben alakultak ki, amilyen mértékben létrejöttek a megfelelő társadalmi szükségletek; ezek pedig elszakíthatatlanok az általános iskolakötelezettségtől (ami a legfejlettebb országokban sem régebbi keletű a XIX. század elejénél); az általános iskolakötelezettség viszont elképzelhetetlen a feudális rendszer jellegéhez tartozó politikai-jogi egyenlőtlenség felszámolása, továbbá az ipari forradalom és az ahhoz kapcsolt városiasodás folyamata nélkül. A modern közélet és a nagyipari termelés egyaránt összeegyeztethetetlen a tömeges analfabetizmussal, tehát a kultúra- és információterjesztés megfelelő eszközeit igénylik.

A XIX. és XX. század mezsgyéjén mind technikai, mind társadalmi vonatkozásban fontos változások következtek be a címben jelzett fogalmak viszonylatában. A villamosságra vonatkozó technológiai ismeretek alkalmazásaként a kultúra terjesztésének és a hírközlésnek új eszközei jelentek meg: a villanyfény, a távíró, a gramofon, a telefon, a rádió és a film. Ugyanakkor kialakult a tömegmértű munkásmozgalom, a fejlett országokban megjelentek a nagy létszámú munkáspártok; egyre szélesebb társadalmi kategóriák kapcsolódtak be aktívan a közéletbe. És megjelent a szórakoztatóipar, az összes új technológiai lehetőségek felhasználásával; tényleges társadalmi szükségletként, de a profitérdek és ideológiai célok eszközeként is.

A modern mass mediák, amelyek között — fontossági sorrendben — a televízió áll az első helyen, a jelenkori tudományos-műszaki forradalom termékei. Korunk orbitális közlekedési és távközlési rendszert hozott létre; a földteke szélében-hosszában végeérhetetlenül hőmpölyög az információ folyama. A történelmi fejlődés ritmusa, a társadalmi rendszerekben végbemenő változások általános felgyorsulása, valamint a tudományos ismeretek robbanásszerű szaporodása — ez a továbbítandó információk legfőbb anyaga és egyben az információéhség hihetetlen növekedésének forrása, ez igényli a tömegközlési eszközök újabb meg újabb fejlesztését, tökéletesítését.

A szórakoztató- és a hírközlő ipar nagyon is vegyes tartalmú és értékű kulturális és ideológiai jelentőségű anyagot termel, tárol és forgalmaz. A jelenkori kapitalizmus társadalmi rendszerében a tömegközlési eszközök a népellenes társadalmi erők kezében manipulatorikus célokat szolgálnak, és elidegenítő hatásokat váltanak ki; a haladó, antimonopolista társadalmi erők szolgálatában viszont az elidegenedés ellen használt eszközökké válnak. Ezeket az eszközöket a szocialista társadalmi rend a kultúra, a tömegek szocialista tudata fejlesztésének a szolgálatába állítja. Egyszóval: a közvetített tartalmak társadalmi, nem pedig technológiai meghatározottságúak.

Visszatérhetünk most már a „tömegkultúra“ fogalmához. Antonina Kosłowska lengyel szociológus szerint a „tömegkultúra“ kezdetei a XVIII. század végén és a XIX. század elején a fejlett országokban végbement ipari forradalomig nyúlnak vissza; ekkor alakultak ki azok a műszaki és társadalmi feltételek, amelyek szükségességét létrehozták. E kultúrátípus léte tehát az ipari civilizációhoz, a tömegközlési eszközökhöz, a „tömegfogyasztó“ típusának kialakulásához kötött (*Tömegkultúra. Kritika és védelem*. Budapest, 1971). Edgar Morin francia szociológus — akinek nézeteit kérdésünk irodalmában sűrűn idézik — a „tömegkultúra“ fogalmát az „ipari társadalom“ vagy a „tömegettársadalom“ kulturális megfelelőjének tartja. Ez a fogalom azt a kultúrát jelöli, amelyet „a tömeges ipari termelés normái szerint állítanak elő, a tömeges terjesztés technikája révén terjesztenek, és amely egy társadalmi tömeghez, tehát a társadalom belső struktúráin innen és túlról származó egyének óriási halmazához fordul“ (*L'esprit du temps*. Ed. Grasset. 1962).

A „tömegkultúra“ fogalma szükségszerűen azon alapszik, hogy a jelenkori kultúrán belül bevallottan vagy sem, megkülönböztetnek egy *elit-kultúrát* és egy alacsonyabb szintű kultúrát. Az idézett meghatározásokban, és általában a szakirodalomban gyakori megfogalmazásban, a „tömegkultúra“ nem csupán a tömegközlelési eszközökhöz kapcsolódik, hanem egy sajátos *közönség* létrehozásához is, amelynek számára készül. Éppen e közönség, a „tömegek“ alacsony igényeinek alapján igyekeznek sokan meghatározni a „tömegkultúra“ jegyeit. A fogalom tehát eleve értékítélet, amely a „tömegkultúrát“ alacsony fokra helyezi. Végtelen példaként az ismert angol költő, T. S. Eliot nézetét említjük, aki a háború utáni polgári ideológiában nagy figyelmet keltő esszét írt a kultúra fogalmáról. A „tömegkultúra“ mindig csupán kultúrapótlék, és az is marad — állítja ő —, a kultúra és a társadalmi egyenlőség egymást kizáró fogalmak; minden társadalomban különböző kulturális szinteknek kell létezniük (*Zum Begriff der Kultur*. Rowohlt, 1961). Elit-védő felfogása sarkalatos ellentéte a társadalmi egyenlőséget hirdető demokratikus és szocialista felfogásnak, a tömegek kulturális felemelkedése eszményének.

A „tömegkultúra“ kifejezésben használt „tömeg“ fogalma maga is homályos és kétértelmű; „tömeg“-en rendszerint amorf, struktúra nélküli közönséget értenek, amely minden meghatározott szociológiai kategórián kívül áll (Morin idézett meghatározásában: „a társadalom belső struktúráin innen és túlról származó egyének óriási *halmaza*...“). Kétértelmű, mert a „tömeg“ fogalmát néha a sokaság szinonimájaként használják (the crowd, die foule, die Masse), a sokaságba foglalt egyének társadalmi státusától függetlenül, máskor viszont az alacsony társadalmi státussal rendelkezők sokaságának (az „alsóbb tömegeknek“), a dolgozók többségének a jelölésére, mégpedig úgy, hogy „nagyvonalúan“ elvonatkoztatnak ez utóbbi osztálystruktúrájától, történelmileg meghatározott rétegződésétől. A „tömeg“ fogalom felfogása a „tömegkultúra“ fogalmán belül rendszerint a „tömegettársadalom“-ra és az „eltömegesedés“-re vonatkozó, az Ortega y Gasset nevéhez fűződő, igencsak vitatható nézetekhez kapcsolódik.

Nézetünk szerint a „tömegkultúra“ kérdésgöngyölegét több különálló, külön választást igénylő kérdésre kellene felbontani. Létezik-e vagy sem, s ha igen, hol és milyen körülmények között, a „tömegkultúra“ fogalmának megfelelő társadalmi jelenség? A tömegkommunikációs eszközökkel járó kulturális expanzió szükségszerűen és minden esetben a kultúra lefokozását, lealacsonyodását jelenti-e? Elkerülhetetlen-e *minden* ipari társadalomban a kultúra lépcsőzetes struktúrája, az elit-kultúránál alacsonyabb szint léte, és ez a lépcsőzetesség megfelel-e a szocialista művelődésezsménynek?

A kultúra lépcsőzetes struktúrája kétségtelen tény. De nem minden korban, nem minden társadalmi rendszerben. A nemzetiségi-törzsi közösség, a primitív társadalom nem ismer ilyen struktúrát. A társadalmi tevékenység differenciálódása, az értelmi tevékenység elválása a fizikai munkától, osztályellentétek jellemezte társadalmi rendszer: mindennek velejárója a kultúra lépcsőzetessége és társadalmi szükségessége. Létrejön a „művi“ és a „népi“ kultúra. A „művi“ kultúra meghatározott társadalmi réteg, az értelmiség rendszeres, szakosodott és szakszerű tevékenységének a terméke, olyan rétegé, amely munkaidejét, energiáját, képességeit e tevékenységnek szenteli. E kultúra értékeinek elsajátítása társadalmilag szigorúan meghatározott, mivel bizonyos műveltségi fokot (például az írás-olvasás ismeretét), valamint egyéb körülményeket igényel. A „népi“ kultúra a néptömegek spontán, kollektív és névtelen, nem szakosodott alkotótevékenységének eredménye. Bármely társadalom „művi“ és „népi“ műveltsége között mindig kétoldalú kapcsolat létezik. A „népi“ kultúra bizonyos értelemben mindig a „művi“ kultúra

alapjául szolgált: a nyelv — minden kultúra alapja — mindig és mindenütt egy meghatározott népesség kollektív alkotása; a tudomány kiindulópontjaiként szolgáló empirikus ismeretek úgyszintén; a népművészet a „művi“ művészet forrása, elsődlegesen meghatározza minden emberi közösség sajátos művészeti megnyilvánulási formáit. És viszont: a „művi“ kultúra mindig befolyásolta, bár különböző mértékekben és módokon, a „népi“ kultúrát, mintegy visszaszolgáltatta, átdolgozva azt, amit tőle kapott. A „művi“ és a „népi“ kultúra különbsége és elkülönülése végigkíséri a kapitalizmus előtti antagonisztikus társadalmi rendszerek egész történetét. Az önálló „népi“ kultúra társadalmi bázisának gyöngülése az ipari forradalommal, az iparosodással s a vele járó városiasodással és a hírközlő eszközök közvetítette „tömegkultúra“ terjedésével öltött egyre nagyobb méreteket.

A „tömegkultúra“ elejétől fogva szintén önálló szintként jelentkezik a kultúra épületén belül, és különbözik a „művi“ kultúrától, a felsőbb szinttől. A hagyományos „népi“ kultúrával szemben azonban a „tömegkultúra“ nem a néptömegek alkotása, hanem a néptömegek számára készül: nem spontán alkotás, hanem szakosodott személyek, intézmények tevékenységének eredménye. A „tömegkultúra“ a kapitalista társadalom valóságához tartozik; ez a társadalom elsorvasztotta azokat a falusi mezőgazdasági társadalmi egységeket, amelyek a „népi“ kultúrát kialakították; a lakosság átlagos műveltségi szintjének emelésével létrehozta a kulturális termelés széles fogyasztóközönségét. Ez a közönség azonban még nem fogékony, nem teljesen fogékony a „művi“ kultúra, a „magas“ kultúra iránt.

Ez utóbbit a „tömegkultúrától“ elhatároló vonal azonban a tőkés társadalomban sem merev és áthatolhatatlan. A „magas“ kultúra számos olyan terméke, amely azelőtt csupán szűk körökben volt ismeretes, éppen a modern tömegkommunikációs eszközök révén behatol a legszélesebb közönségbe, és a „tömegkultúra“ elemévé válik. Sok százezer látogató ismerkedik a világ nagy múzeumaiban olyan mesterművekkel, amelyek valamikor a királyi udvarokban vagy arisztokraták palotáiban éltek világtól elzárt életüket. A világirodalom remekei olcsó „népi“ kiadásokban, könnyen hozzáférhetővé váltak sok millió ember számára. A „művi“ zene nagy alkotásai, amelyeket a múlt században még csak szűk körű beavatottak ismertek, napjainkban a modern híradó eszközök révén hatalmas mértékben váltak ismertté. Hányan hallhatták személyesen Beethoven életében a kilenc szimfónia valamelyikét hangversenyteremben? Ma százmilliók hallgatják a hanglemezt és a hangszalag, a rádió és a televízió jóvoltából. Ebben az értelemben a tömegkommunikációs eszközök teremtette kulturális expanzió egyáltalán nem jelenti a „magas“, a „művi“ kultúra lealacsonyodását; sőt a kulturális haladást szolgálja, mert hozzáférhetővé teszi, „demokratizálja“ a legmagasabb rendű értékeket, s hozzájárul ahhoz, hogy ezek az értékek egyre szélesebb síkon teljesítsék társadalmi funkcióikat. Ezek az értékek nem „hígnak föl“ elterjedtségük következtében; a tömegek viszont megismerésük révén felemelkednek.

Az információterjesztés modern eszközei szolgálta „tömegkultúra“ előrelépését tehát a tömegek kulturális felemelkedésének útján. José Aranguren spanyol eredetű amerikai szociológus írja: „Az emberek legtöbbször, aki manapság rádiót hallgat, filmet és televíziót néz, nem azért teszi ezt, mert lemondott volna valami kifinomultabb információszerezési lehetőségről, hanem mert nemrég csak ezeknél kezdetlegesebb, primitívebb eszközök álltak rendelkezésére. Az úgynevezett történelmi filmek megtekintése meglehetősen rossz módja a történelmi ismeretek szerzésének: de nagyon sok ember szerez ily módon ismereteket olyasmiről, amiről azelőtt fogalma sem volt. Ne hasonlítsuk tehát azt a közepes értékű kultúrát, amit a mass mediák közvetítenek, a happy few (a boldog kevesek) komplex és gazdag

kultúrájához, hanem a kultúra teljes hiányához." (*Sociologie de l'information*. Paris, 1967.) Hozzátennék ehhez a gondolathoz, hogy a nagy regények után készült filmek sohasem helyettesíthetik a könyvek olvasását; de ismeretes, hogy a megfilmesítések serkentették a könyv iránti érdeklődést. Ily módon tehát a „tömegkultúra“ lépcsőfokot jelent, amely, bizonyos körülmények között, megkönynyíti a tömegek kulturális felemelkedését.

Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a tőke világában a „tömegkultúra“-ra súlyosan ránehezedik a kétes értékű produkciók, az álértékek és az ellenértékek áradata. Krimik, kalandregények, „fekete“ — idegborzoló — és „rózsaszín“ — érzelgős — irományok, hasonló jellegű filmek tömege kerül a piacra, rontja a közízlést, tompítja a közönség fogékonyságát az igazi értékek iránt. A mass mediák fejlődése alapvetően hozzájárul ahhoz, hogy az effajta termékek tömegfogyasztókra találjanak. Iparrá vált a „tömegkultúra“ ilyenszerű cikkeinek gyártása, hasznát hajtó, teljes egészében a tőkés termelés törvényei alá rendelt iparrá. A profitszerzés egyrészt, a manipuláció másrészt (mivel az *ilyen* „tömegkultúrális“ termékek kiválóan alkalmasak fogyasztóik ideológiai félrevezetésére) oda vezet, hogy a „tömegkultúra“-nak ez a része, ez az oldala valóban a kultúra alacsonyabb rendű, devalválódott szintje legyen.

A szocializmus feltételei között a „tömegkultúra“ kérdései — úgy hisszük — elvileg másként tevődnek fel. A szocialista társadalom iparilag fejlett, magas fokon városiasodott — vagy ilyen irányban fejlődő — társadalom. De a szocialista ipari társadalom lényegesen különbözik a tőkés jellegű ipari társadalomtól. Az ipari társadalom egységes természetéről s a kapitalista és szocialista rendszerek konvergencia fejlődéséről szóló elméletet a marxista társadalomtudomány, amint ismeretes, élesen bírálta mint a valóságnak meg nem felelőt. Aki azt vallja, hogy a „tömegkultúra“ problematikája azonos a szocializmusban és a tőkés rendszerben, lényegében az „egységes“ ipari társadalom vagy a konvergencia elméletének az álláspontjára helyezkedik.

Persze nyilvánvaló, hogy a két rendszer között vannak hasonlóságok a tömegközlelési eszközök fejlődésének kihatásai, a „tömegkultúra“ egyes jelenségei tekintetében. Csakhogy a hasonlóságok nem indokolják az azonosítást. Kétségtelen, hogy a szocializmusban még fennállnak bizonyos kulturális szintkülönbségek a társadalom különböző rétegei között, fennállnak tehát bizonyos fokig „tömegkultúra“ létrejöttének feltételei is. A szocialista társadalom fejlődése az iparosodás és városiasodás útján hozzájárul e jelenség fejlődéséhez is. Nem kevésbé igaz és fontos azonban az a körülmény, hogy a szocialista társadalom természetéből *nem* fakad olyan követelmény, amely széles fogyasztásra szánt, nyereszkeresési célokat szolgáló, hamis „értékeket“ propagáló kulturális termékek termelését serkentené. Továbbá *nem* következik a szocialista társadalom természetéből olyan törekvés, amely a kulturális különbségek megőrzésére irányulna; ellenkezőleg, a szocializmus alapvető fejlődési tendenciája éppen a különbségek fokozatos eltörlésére irányul. A szocializmus lényegéből következik azonban, hogy a homogenizálódás, a szintkülönbségek eltörlése nem a lefelé való nivellálódást, nem a magasabb rendűnek az alacsonyabb rendűhöz való alkalmazkodását jelenti, hanem az általános szint felemelését a lehető legmagasabbra. A szocialista rendszer jellegéből nem következik a „tömegkultúra“ és a „művi“ kultúra különbségének megőrzése. Ellenkezőleg: az egységes szocialista kultúra fejlesztése a feladat, ez felel meg a szocialista és kommunista műveltségeszménynek. A kultúra lépcsőzetes szerkezete valóság; meghaladása történelmi szükségszerűségekből fakadó eszmény. A magas szintű „művi“ és a „magas“ szocialista műveltség az, aminek kimunkálása a szocializmus rendeltetése.